

Н. А. Німенко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА СУМЩИНІ
У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
РОМЕНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
У 20-х РОКАХ ХХ ст.

У статті зроблено спробу визначити особливості становлення і розвитку Роменського музею у 20-х роках ХХ ст., внесок М.О.Макаренка і М.М.Семенчика у проведення пам'яткоохоронних досліджень у Посуллі, простежити зародження наукової традиції в окремо взятому регіоні.

К л ю ч о в і с л о в а: історія археології, музейна діяльність, пам'яткоохоронні дослідження, М.О.Макаренко, М.М.Семечик, Роменщина, Посулля.

Протягом останніх десятиліть одним із пріоритетних напрямів розвитку історичної науки стало дослідження регіональної історії. Активізація суспільно-політичного життя країни після здобуття Україною незалежності сприяла формуванню нових підходів до вивчення пам'яток минувшини і підняла на поверхню цілий пласт маловідомих фактів з історії становлення та розвитку культурних і просвітницьких осередків, що формувалися далеко від столиці. Серед таких і Роменський краєзнавчий музей на Сумщині, який у своїй діяльності поєднав дослідницькі і пам'яткоохоронні роботи із пропагандистськими і виховними заходами і став найпотужнішим культурно-освітнім осередком регіону. Одним із пріоритетних напрямів діяльності музею стало обстеження археологічних пам'яток, на які так багате Посулля. Проте, цей аспект його діяльності у фаховій літературі висвітлений недостатньо.

Наприкінці ХХ ст. — напочатку ХХІ ст. з'явилася низка публікацій, які торкаються різних аспектів діяльності Роменського музею. Серед таких на особливу увагу заслуговують матеріали, підготовлені до ювілейної конференції з приводу 70-річчя установа [Вивчення, 1990]. На сторінках видання

зустрічаються публікації, що стосуються історії створення музею, окремих напрямів його діяльності, першого директора М.М.Семенчика і видатного вченого, фактично вчителя останнього — М.О.Макаренка. Діяльність Роменського музею певною мірою знайшла відображення у наукових розвідках, присвячених М.О.Макаренку. Проте, ще залишилося безліч питань, які потребують науково обґрунтованої відповіді.

Мета нашого дослідження — визначити особливості становлення і розвитку Роменського музею у 20-х роках ХХ ст. і внесок його співробітників у проведення пам'яткоохоронних досліджень у Посуллі.

Роменщина надзвичайно цікава своєю історією. Протягом багатьох віків тут мешкали представники різних культур і народностей, які залишили по собі численні пам'ятки матеріальної культури. Наприкінці ХІХ ст. Д.Я.Самоквасов виявив перші кургани на території Роменщини [Самоквасов, 1908]. Із 1901 р. «пагорби» Посулля досліджував тоді ще студент, а згодом — видатний археолог, пам'яткоохоронець, музей- і мистецтвознавець Микола Омелянович Макаренко. Він народився у 1877 р. у с.Москалівка Роменського повіту. Вищу художню та археологічну освіту здобув у Санкт-Петербурзі. Саме там молодий вчений проявив свій талант на ниві досліджень пам'яток старовини, став визнаним авторитетом серед колег, членом багатьох наукових товариств, працював у Ермітажі, займався викладацькою діяльністю. Проте, із року в рік повертався на Роменщину, виявляв і досліджував численні городища і кургани. Узагальнюючи перші результати роботи, М.О.Макаренко зробив припущення,

що вони належать невідомій раніше археологічній культурі, носіями якої були сіверяни [Макаренко, 1902, с. 242]. Таке повідомлення викликало жваву дискусію у наукових колах і подальші дослідження вчений проводив за дорученням Імператорської Археологічної комісії. Так на сторінках поважних фахових видань з'явилися назви багатьох археологічних об'єктів Посулля: Ведмеже, Монастирище, Липове, Ярмолинське, Глинське та ін., дослідження яких продовжилося і у 20-х роках ХХ ст. Завдяки наполегливій праці, професійній інтуїції, великому досвіду і широкій ерудиції вченому вдалося не лише виявити, а й описати пам'ятки невідомої археологічної культури, що отримала назву роменської [Макаренко, 1925, с. 7].

Революційні події початку ХХ ст. змінили сталий хід історії. Боротьба за незалежність в Україні сприяла поверненню на батьківщину багатьох діячів науки і культури, які прагнули стати у пригоді молодій державі. Серед таких був і М.О. Макаренко. У цей час у Києві створювалися наукові і пам'яткоохоронні установи, суспільні і громадські організації. Членом багатьох із них став і Микола Омелянович, на той час уже відомий далеко за межами країни вчений-енциклопедист.

Активізація суспільного життя відчувалася і на периферії. Представники різних верств суспільства об'єднувалися з метою дослідження і збереження історичних та культурних пам'яток. Уродженець м. Ромни, художник за освітою Михайло Максимович Семенчик разом із групою ентузіастів (інженерів, художників, вчителів шкіл міста та повіту) у травні 1919 р. створив у Ромнах Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, яке з перших кроків свого існування розпочало активну діяльність по обстеженню, обліку, збиранню та охороні пам'яток минувшини. Одним із перших помітних кроків на шляху становлення Товариства стало перевезення надзвичайно цінної приватної колекції В.Ф. Беспальчева, що зберігалася у його маєтку і складалася із бібліотеки (кілька сот екземплярів книг кінця XVIII — початку XIX ст. російською та іноземними мовами, рукописи), археологічної колекції, колекції культурних речей та кількох сотень негативів (зйомки розкопок, архітектурних споруд, церковних тканин тощо). Також було перевезено частину бібліотеки графа Головкіна-Хвоцинського, що складалася виключно з іноземної літератури кінця XVIII — початку XIX ст. [Німенко, 2006, с. 117]. З метою збереження цих, а також багатьох інших наукових і мистецьких скарбів у січні 1920 р. Товариство звернулося до відділу народної освіти з пропозицією про створення музею. 17 березня 1920 р. на засіданні комісії Роменського повітового відділу народної освіти було ухвалено рішення про створення Роменського народного музею мистецтва, науки і

промисловості (згодом — Роменський окружний музей, краєзнавчий музей) і для розміщення першої експозиції виділено три кімнати. Директором призначено М.М. Семенчика. Під його керівництвом формувалися фонди музею: із покинутих поміщицьких маєтків надходили книги, картини, килими, предмети побуту; з церков і монастирів предмети — культового призначення, які мали історичну і мистецьку цінність. До виконкомів сільських Рад Роменщини були розіслані листи із проханням долучитися до цієї справи. З усіх кінців повіту почали надходити повідомлення про цікаві знахідки, прохання направити спеціаліста з метою визначення музейної цінності того чи іншого предмету [Німенко, 2006, с. 117—118].

Проте, спираючись лише на власний ентузіазм та пам'яткоохоронні циркуляри, що надходили із Полтави, М.М. Семенчик та його колеги навряд чи змогли б створити такий потужний заклад, яким став Роменський окружний музей вже у середині 20-х років. Всебічну допомогу у цьому надав земляк М.О. Макаренко. Вчений постійно привозив, передавав та надсилав різноманітні речі, що згодом ставали експонатами музею. Це, в більшості, твори живопису, порцеляна, книжки, речі декоративно-ужиткового мистецтва. Багато речей через його посередництво надходило від «ліквідаційних» комісій, безпосередньо авторів і власників. Яскравим підтвердженням цього є записи у «Щоденниках роботи Роменського музею»: «Перевезені до музею речі, подарені Макаренком» і довгий список; «Дар Макаренка»; в інвентарній книзі «Живопис»: «К. Брюлов. «Фігура старого в капелюсі». Ескіз. Подаровано музею київським скульптором Б. Козловським через професора-археолога Макаренка»; «Портрет дівчини». Подаровано музею через Макаренка»; «М. Козік. «Жіноча голівка». Етюд. Від Макаренка» [Звагельський, 1990, с. 27]. Збереглися також заяви до «Роменського Народного Музею», приватні листи, з яких видно, яку роль відігравав професор Макаренко у створенні тематичних відділів та поповненні музею експонатами [Граб, 1993, с. 38—39; Звагельський, 1995, с. 37—44]. Виступи на колегіях музейних працівників, на сторінках періодичних видань Роменщини, проведення лекцій для відвідувачів музею тощо сприяли формуванню цілих напрямів у роботі установи, постійно привертала увагу державних і громадських організацій, а також окремих громадян до потреб музею.

Як відомо, на початку 20-х років музеї, не отримуючи державної допомоги, переживали надзвичайні фінансові труднощі. Тож всебічна допомога відомого вченого (в тому числі і матеріальна) була чи не єдиним джерелом виживання молоді установи [Німенко, 2004, с. 263—272]. Запозичивши цей досвід, М.М. Семенчик організував численні виступи і

лекції на підприємствах та в навчальних закладах, в яких він та його колеги розповідали про історію краю та дослідження останніх років, а також проводили екскурсії. Як правило, виступи супроводжувалися фотографіями, зробленими власноруч, а також документами.

Окрім чудової мистецької колекції, що складалася з творів живопису, керамічних і фарфорових виробів, статуй, гравюр тощо, окрему колекцію складали матеріали археологічних досліджень на Роменщині, які проводилися із залученням працівників музею, місцевих мешканців. Так, починаючи з 1920 р., під керівництвом М.О. Макаренка набуває досвіду польових робіт на городищах Монастирище та Ведмеже і М.М. Семенчик, про що свідчать численні записи у «Щоденниках роботи Роменського музею», наукові звіти, публікації, малюнки та фото, зокрема: «в августі 1920 год. были произведены археологические раскопки в с. Медвежем под руководством проф. М.Е. Макаренко. Раскопаны 6 славянских курганов, один киммерийский курган. Были сделаны 2 разреза валов славянского городища. Предметы, найденные при раскопках, помещены в Музей»; «... проведені влітку ц. року [1924] розкопки Роменського городища під кер. проф. М.О. Макаренка» та ін. [Німенко, 2006, с. 119].

Тож, у 1924 р. були продовжені дослідження, розпочаті М.О. Макаренком у попередні роки. 8 серпня 1924 р. на засіданні Археологічного комітету ВУАН вчений детально доповів про результати розкопок городища Монастирища на околиці Ромен, зазначивши, що роботи проводилися частково на кошти Роменського окривконкому (80 крб.), решта була зібрана співробітниками цієї установи «підпискою» (60 крб.) і самим М.О. Макаренком за прочитані лекції «Гробниця Тутанхамона» і «Пам'ятки минулого України» (140 крб.). У НА ІА НАНУ зберігається звіт про розкопки 1924 р. за підписом М.М. Семенчика. Він складається із детального опису робіт, а також фотоматеріалів, зроблених, ймовірно, М.О. Макаренком за участі співробітників музею, оскільки ще у 1922 р. за ініціативи директора при музеї було створено фотолaboratorію. На це вказує й звернення М.М. Семенчика до Окрінспектури, в якому, посилаючись на заяву М.О. Макаренка, він просив виділити кошти, в тому числі на «фотограф. пластини для знімків розкопок» [Німенко, 2005, с. 155—156]. Результати багаторічних досліджень були узагальнені М.О. Макаренком у детальной статті «Городище «Монастирище» [Макаренко, 1925].

Досвід, набутий М.М. Семенчиком у співпраці з відомим вченим, згодом дозволив йому самостійно проводити розкопки. Він очолив археологічний відділ музею, розробив план дослідження Роменщини, згідно з яким протягом 1921—1928 рр. провів кілька експедицій по

виявленню та обстеженню археологічних об'єктів у Посуллі, басейні річок Ромен, Псел, про що свідчать відкриті листи на проведення досліджень, а також звіти М.М. Семенчика та його публікації [Німенко, 2006, с. 119]. У 1924 р. він проводив розкопки на Підгородку (територія сучас. м. Ромни), де виявив три напівземлянки та чотири вогнища, багато виробів та їх фрагментів з кераміки, кістки, заліза. У 1925 р. продовжити дослідження у Посуллі не вдалося через брак фінансування. У березні 1926 р. ВУАК надіслав лист на адресу Роменського музею з метою з'ясувати плани останнього стосовно археологічних та мистецтвознавчих досліджень на поточний рік. Виявилось, що одним із пріоритетних завдань на 1926 р. працівники музею вважали складання археологічної мапи Роменської округи. Для цього планувалося провести «обслідування» усіх археологічних пам'яток. Було розроблено детальний план на 1927—1928 рр., згідно з яким необхідно було дослідити і нанести на мапу городища та кургани Верхнього Посулля і басейнів річок. Протягом двох археологічних сезонів М.М. Семенчику і його колегам вдалося обійти увесь район, зробити безліч фотознімків і надзвичайно скрупульозні плани, які фактично стали продовженням досліджень, розпочатих М.О. Макаренком [Німенко, Звагельський, 2006; Німенко, Звагельський, 2007].

У 1927 р. виникла надзвичайна ситуація. У зв'язку із початком будівництва нової школи у с. Ведмеже Окрінспектура політосвіти запропонувала М.М. Семенчику провести обстеження цієї території на наявність пам'яток археології. Відведене під забудову місце на лівому березі пойми р. Ромен налічувало групу могил, що «уявляють надзвичайно цінні пам'ятники, які ще й досі гаразд не вивчені». Більше того, будівельні траншеї було прокладено безпосередньо через поховання. Надсилаючи до Харківської Крайової комісії охорони пам'яток культури та природи відповідне повідомлення, а копію — до ВУАК, М.М. Семенчик зазначив, що сусідня могила була розкопана у 1920 р. проф. М.О. Макаренком і збагатила науку цікавим археологічним матеріалом (скорченими кістяками (перший в Україні досвід вирізки поховання — Авт.) та орнаментованим посудом).

ВУАК активно долучився до справи збереження унікальних пам'яток. Він звернувся до Роменського ОВК із клопотанням про виділення коштів на проведення археологічних досліджень у Ведмежому і у березні 1928 р. М.О. Макаренко отримав відкритого листа «на право рекогносцировок, розвідок та розкопів могил біля Ведмежого на Роменщині». Але через інші доручення ВУАК вчений не зміг надовго виїхати із Києва і за його клопотанням справу доручили М.М. Семенчику. Проте, у травні 1928 р. М.О. Макаренко навідався до Ромен і оглянув пам'ятку.

Одним із важливих завдань діяльності музею було обстеження та охорона старовинних архітектурних пам'яток. Залишилися численні свідчення щодо мистецтвознавчих досліджень родових маєтків (Затеркевич-Карпинських, Скоропадських та ін.), а також культових споруд (Глинської Миколаєвської, Хоружівської церков і т.д.). Під керівництвом М.М. Семенчика було проведено реєстрацію позамузейних пам'яток, що мали бути взяті під охорону. У 1923 р. до списку було занесено 5 споруд, серед яких собор у Ромнах (1747 р.) і дерев'яна церква у с. Пустовійтівка (1773 р.), а вже у 1926 р. до ВУАК було направлено список пам'яток, що вміщував близько 20 позицій, а також додаткові відомості про невеличкі церкви в сс. Ярмолинці, Москалівка, Коровинці та ін. [Німенко, 2006, с. 119].

У 1927 р. на базі музею М.М. Семенчику, який одночасно був кореспондентом Харківської крайової інспектури охорони пам'яток, вдалося створити окружну комісію охорони пам'яток, яка об'єднала зусилля зацікавлених організацій Роменщини. Тож, спільними зусиллями комісії та інспектури у 1927 р. вдалося взяти на облік 356 монументальних, архітектурних, меморіальних і археологічних пам'яток, причому Наркомпрос УРСР визнав об'єктами республіканського значення 3 археологічних, 17 архітектурних і 7 історико-революційних та меморіальних пам'яток [Нестуля, 1990, с. 12].

Дуже цінним джерелом дослідження історії краю є малюнки, фотодокументи тощо. Збереглися численні матеріали, зроблені М.О. Макаренком під час обстеження археологічних пам'яток Роменщини — схеми, замальовки, знімки. Не дивно, що цю методику фіксування об'єктів використав і його учень М.М. Семенчик. Він залишив по собі безліч фотографій, малюнків, у тому числі карти-схеми археологічних пам'яток, що відтворюють яскраві моменти поїздок їх автора територією краю, дають уявлення про основні напрямки розвитку краєзнавчого руху на Роменщині.

Тож, протягом 20-х років ХХ ст. Роменський музей під керівництвом М.М. Семенчика пройшов довгий шлях — від створення до формування потужного закладу, в якому розвивалися різні напрями діяльності: дослідження археологічних і архітектурних пам'яток, облік і збереження пам'яток історико-культурної спадщини, формування музейних колекцій і поповнення фондів, створення бібліотеки і фотолабораторії, проведення екскурсій і лекцій тощо. Становлення пам'яткоохоронної діяльності проходило під впливом та при безпосередній участі М.О. Макаренка. Одним із пріоритетних напрямів у роботі музею було проведення археологічних досліджень. Пройшовши школу М.О. Макаренка, набувши досвіду польових робіт, М.М. Семенчик за

відсутності фінансування зміг згуртувати навколо себе ентузіастів і фахівців своєї справи, належним чином організувати дослідження низки пам'яток і, що надзвичайно важливо, зафіксувати результати своєї праці. Сьогодні, коли більшість об'єктів втрачена, це (як і роботи М.О. Макаренка) чи не єдине джерело інформації про давнє минуле Посулля. Згодом М.М. Семенчик і сам сприяв археологічним дослідженням на Роменщині, зокрема В.О. Іллінської. Тож, можна казати про певну спадковість наукових традицій, закладених М.О. Макаренком і продовжених його колегами та послідовниками.

Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: тези доп. і повідом. наук.-практ. конф. — Суми-Ромни, 1990. — 84 с.

Граб В. И. Из эпистолярного наследия Н.Е. Макаренко / В.И. Граб, А.Б. Супруненко // Донецкий археологический сборник. — Вып. 3. — Донецк, 1993. — С. 36—45.

Звагельський В.Б. Дослідник історії України М. Макаренко / В.Б. Звагельський // Питання археології Сумщини: матер. наук.-практ. конф. — Суми, 1990. — С. 21—33.

Звагельський В.Б. До історії створення мистецької колекції Роменського краєзнавчого музею / В.Б. Звагельський // Мистецькі осередки Сумщини: історія, колекції, дослідження: матер. наук. конф. — Суми, 1995. — С. 37—44.

Макаренко Н. Письмо в редакцію / Николай Макаренко // Киевская старина. — 1902. — Т. 76, № 3. — Отд. 2. — Март. — С. 242.

Макаренко Николай. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. / Николай Макаренко // Известия императорской Археологической комиссии. — СПб., 1907. — Вып. 22. — С. 38—90.

Макаренко Микола. Городище "Монастирище": [окр. відбиток] / Микола Макаренко. — К., 1925. — 23 с.

Нестуля А.А. Роменский музей и охрана памятников края в довоенное время / А.А. Нестуля // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: тези доп. і повідом. наук.-практ. конф. — Суми-Ромни, 1990. — С. 11—13.

Німенко Н.А. Пам'яткоохоронна діяльність М. О. Макаренка на Сумщині / Н.А. Німенко // Сумська старовина. — 2004. — №№ XIII—XIV. — С. 263—272.

Німенко Н.А. Матеріали до біографії М.О.Макаренка у фонді ВУАК Інституту археології НАН України / Н.А. Німенко // Сумська старовина. — 2005. — №№ XVI—XVII. — С. 149—166.

Німенко Наталія. Становлення пам'яткоохоронної діяльності на Роменщині у 20-ті рр. ХХ ст. (за матеріалами Державного архіву Сумської обл.) / Наталія Німенко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: тези доп. V Міжнар. студент. археол. конф. — Чернівці, 2006. — С. 117—120.

Німенко Н.А. З історії археологічних досліджень у Посуллі в 20-х роках ХХ ст. / Н.А. Німенко,

В.Б. Звагельський // Сумська старовина. — 2006. — №№ XVIII—XIX. — С. 180—206.

Німенко Н.А. З історії археологічних досліджень у Посуллі / Н.А. Німенко, В.Б. Звагельський // Сумська старовина. — 2007. — №№ XXI—XXII. — С. 160—174.

Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д.Я. Самоквасов. — М., 1908.

ного наследия, формирование музейных коллекций, создание библиотеки, фотолаборатории, проведение лекций и экскурсий. Отмечено, что становление памятникоохранной деятельности в регионе произошло под влиянием и при участии Н.Е. Макаренко. Освещен вклад Н.Е. Макаренко и М.М. Семенчика в проведение охранных исследований в Посулье, прослежено зарождение научной традиции в отдельно взятом регионе.

Н. А. Німенко

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА СУМЩИНЕ В КОНТЕКСТЕ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ РОМЕНСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ В 20-х ГОДАХ ХХ ст.

В статье сделана попытка определить особенности становления и развития Роменского музея в 20-х годах ХХ в., продемонстрирован его путь — от создания до развитой структуры, с разными направлениями деятельности: исследование археологических памятников, учет и сохранение историко-культур-

N. Nimenko

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN THE SUMY REGION IN THE CONTEXT OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF ROMNEY REGIONAL MUSEUM IN 20 YEARS OF THE XX c.

The article defines the development features of the Romensky museum in 20th XX-th century, the contribution of M.O. Makarenko and M.M. Semenychuk in carrying out the site-protection researches in Posulla, it traces the origin of scientific tradition in mentioned region.